

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI

TANRI TASAVVURLARI VE SOSYAL
HAYATA YANSIMALARI
SEMPOZYUMU

SAKARYA - 2005

V. OTURUM

Yrd. Doç. Dr. Ahmet Ceylan: Deistik Tanrı Tasavvuru Ve Hayata Yansımaları

Tanım ve Düşünsel Arkaplan

Dünya Deistler Birliği'nin WEB sitesinde, "Deism" kelimesinin "Tanrı" anlamına gelen Latince "Deus" sözcüğünden türetildiği belirtilmektedir. "Deist" ise, vahiy edilmiş dinleri ret eden ancak Allah'a inanan, bu inancını doğa ve akıl ışığında temellendiren kimse olarak tanımlanmaktadır. Bu bakımdan Deist, Tanrı'ya ve Tanrısal felsefeye sağduyulu bir yaklaşım ile engin bir iç huzura, kendi kendisiyle barışık olma şuuruna ermeyi hedefleyen; dinsel korkulara, batıl inançlara ve şiddete karşı koyma gücüne ulaşmış, bilinçli kimseyi ifade eder.¹

Deizm ile Teizm terimleri sıkça birbirine karıştırılmaktadır. Bunun temel sebebi bu iki kavramın birbirinin müradifi olmalarıdır. Tanrı anlamına gelen Latince Deus kökünden türeyen Deism ile yine Tanrı anlamına gelen Grekçe Theos kökünden türetilmiş Theism yakın anlamlı iki kelimedir. Ancak aralarında çok ciddi kavramsal farklar bulunmaktadır. Teizm, vahyedilmiş geleneksel dinler ışığında Allah'a imanı ve müesses dini kurumların otoritesine göre inanç esaslarına inanmayı ifade etmekte iken, deizm yukarıda belirtildiği gibi akıl ve doğa ışığında evreni yaratan bir Tanrı'ya inanmakla birlikte, vahyi dolayısıyla vahye dayalı dinlerin inanç ve amel prensiplerini ret etmek anlamına gelmektedir.²

Orijinleri itibariyle birbirlerinin yerine kullanılabilen iki kavram olan, Yunan'daki teizm ile müradifi olan Latin kökenli deizm arasında kelime farkı, öyle görünüyor ki, yaygın olarak bilinen tabiatçılardan kendilerini ayırmak için deistler tarafından İngiliz Literatürüne sokulmuştur. Deizm teorisyenleri kendilerini öncelikle ateistlerden ayırmak ve ret ettikleri dini prensipler ve doktrinlerden dolayı teistlere karşı pozisyonlarını güçlendirmek için bu kavramı kullanmışlardır.³

Buna göre teizm, vahye dayalı müesses dinlere, bu dinlere göre vahiy yoluyla geldiği kabul edilen Kutsal Kitaplara, bu kitaplar ışığında müesses dini

¹ Deizm WEB Sitesi İsim Yok, "Deism Defined", İnternet Erişim: http://www.deism.com/deism_defined.htm, 21.04.2005.

² Allen W. Wood, "Deism", *The Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, New York, 1993, v. 3, p., 262; İsmail Killoğlu, "Deizm", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Risale Yay., 1990, I, 258.

³ Francis Aveling, "Deism", *Catholic Encyclopedia*, İnternet Erişim: <http://www.newadvent.org/cathen/04679b.htm>, 20.04.2005.

kurumlarca yapılmış tefsirler doğrultusunda inanç esaslarına inanmayı ön görmektedir. Buna karşın deizm bütün bunları ret etmekte, bunun yerine akıl ve doğa ışığında temellendirilen bir Tanrı düşüncesini önermektedir:⁴

Deizm kavramı, on yedinci asrın sonlarına doğru özellikle İngiltere’de ortaya çıkmış; düşünce ve akli tenkide meyilli belli bazı doktrin ve inançları ifade etmek üzere kullanılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte deistik doktrinleri ve akımını, tamamen İngiltere’ye ve on yedinci yüzyıla hasretmek doğru bir tutum değildir. Deizmin en önemli ayırıcı özelliği evrenin Tanrı tarafından yaratılması, bu evreni yöneten değişmez yasalar koyması, evreni bu değişmez yasalara terk etmesi ve evrene müdahil olmayan *ilk devindirici* olmasıdır.⁵

Tanrı’nın *ilk hareket ettirici* sebep olduğu düşüncesi, felsefe tarihinde ilk olarak Aristoteles (M.Ö.384-322) tarafından ortaya atıldığı bilinmektedir.⁶ Aristoteles’in Tanrı anlayışı deistik Tanrı tasavvuruyla bire bir örtüşmemekle birlikte, evrenden ayrı olması ve evreni harekete geçiren ilk hareket ettirici olmakla birlikte evrene müdahil olmaması gibi konularda benzerlik göstermektedir. Dolayısıyla 17. yüzyıl ortalarında İngiltere’de sistematik olarak ortaya çıkan deizmin temel düşünsel köklerinden birinin Aristoteles Felsefesi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Deizmin muhtemel düşünsel esin kaynaklarından birisi de *Geç Stoa Dönemi Felsefesidir*.⁷ Esasında deistik tanrı tasavvuru ile stoacıların *Kozmoteist Tanrı* tasavvuru arasında çok ciddi farklılıklar bulunmaktadır.⁸ Ancak ahlak

⁴ A. W. Wood, "Deism", v., III, p., 262-263; John Bowker, *The Oxford Dictionary of World Religions*, Oxford University Press., New York, 1997, p., 267; Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Ekin Yay., 2. bs., Ankara 1996, s., 171; Sarp Erk Ulaş vd., *Felsefe Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2002, s., 1575; Orhan Hançerlioğlu, *İnanç Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975, s., 688; F. Aveling, "Deism", (2005)

⁵ G. C. Joyce, "Deism", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, ed. James Hastings-John A. Selbie, Charles Scribner's Sons, Edinburgh, 1912, Part, VIII, p., 541; S. E. Ulaş, *Felsefe Sözlüğü*, s., 1575; O. Hançerlioğlu, *İnanç Sözlüğü*, s., 688

⁶ Aristoteles’e göre Tanrı ilk hareket ettiricidir. Çünkü âlem Tanrı’ya benzemek ve ona ulaşmak için hareket eder. Buna göre Tanrı, kâinatın gayî sebebidir. Bu durumda âlemin hareketi mekanik değil, gayî olmaktadır. Aristoteles’e göre Tanrı sonsuzdur, faziletli sonsuz bir hayata sahiptir; bir şeyden etkilenmez, değişmez, bölünme ve parçalanma kabul etmez. Tanrı’nın bilgisi en mükemmel bilgidir. Tanrı, âlemi yoktan yaratmamıştır, Kendisi gibi ezeli olan varlığı sadece harekete geçirmiş ve daha sonra onunla hiç ilgilenmemiştir. Konu hakkında bkz. Mahmut Kaya, *Aristoteles Ve Felsefesi*, Ekin Yayınları, İstanbul, 1983, s., 215-219; Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, (Çev. H. Vehbi Eralp), Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1993; 75; Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, s., 76.

⁷ G. C. Joyce, "Deism", Part, VIII, p., 542; İ. Kılıoğlu, "Deizm", I, 258.

⁸ Stoacılarca göre tanrı, *maddeden ayrı olan tinsel bir ilke ya da varlık değildir*. Tanrı da tıpkı biçim verdiği, etkilediği, eylemde bulunduğu dayanak ya da edilgin ilke gibi, maddi bir yapıdadır. Tanrı, evren düzenine içkin olan, etkin atestir; bununla birlikte o aynı zamanda cisimler dünyasını meydana getiren öğelerin kendisinden çıkmış olduğu ilk kaynaktır. Bu öğeler tanrıdan doğar, daha sonra tekrar tanrıya dönerler. Tanrıyla dünya arasındaki ilişki, ruhla beden arasındaki ilişkiden farksızdır. Evrene içkin tanrı, büyük

felsefesi, akıl, doğa ve doğa yasalarına verilen önem konusunda deizm ile stoa felsefesi arasında ciddi bir paralellik göze çarpmaktadır. Bu konularda stoacı düşünceye kısaca değinerek sırası geldiğinde yer verilecek olan deizmin ahlak, akıl, doğa ve doğal yasalara bakışını anlamak için uygun bir zemin hazırlaması bakımından uygun olacaktır.

Stoa felsefesine göre insan, akla uygun yaşadığı, evrensel akıl ya da logostan pay aldığı, anlayıp bilebildiği doğanın ezeli-ebedi ve değişmez yasalarına uygun davrandığı sürece özgür biridir. Bilge insanın yapmayı istediği şeylerle aklın ya da doğanın buyrukları arasında bir koşutluk bulunduğunu söyleyen Stoacılar, bir *mikrokosmos* olarak tanımladıkları insanın ruhsal bakımdan ölümsüz olduğunu öne sürmüşlerdir.⁹ Stoa felsefesine göre *yaşamın amacı olan mutluluk erdemden, yani doğal yaşamdan, doğaya uygun yaşamadan, insan eyleminin doğal yasaya uyusmasından, insan iradesinin Tanrının iradesine uygun düşmesinden meydana gelir.* Doğaya uygun yaşam, doğadaki etkin ilkeye, insan ruhunun da kendisinden pay aldığı *logosa* uygun yaşamdır.¹⁰

Stoacılar, dünyayı bir amaca göre düzenlenmiş rasyonel bir sistem, içindeki tüm varlıkların kendisinin iyiliğine katkı yaptıkları ahenkli bir bütün olarak değerlendirmişlerdir. Bu bütünün bir parçası olan insan, bütünün amacına uygun bir biçimde davranmalı, en yüksek yetkinliğe ulaşmanın yollarını aramalıdır. İşte insan bu çabasında doğaya uygun davranmalı, yani doğadaki düzene uygun olarak, kendi ruhunu düzene sokmalı, nasıl ki doğa logos ya da evrensel akıl tarafından yönetiliyorsa, aynı şekilde aklın yönetimi altına girmeli, iradesini aklın denetimi altına sokmalıdır. Şu halde, kendi aklını evrensel akla tabi kılmak, büyük düzendeki yerini almak durumunda olan insan için akla uygun yaşamak, erdemli olmak ve doğaya uygun yaşamak anlamına gelir.¹¹

Stoa felsefesi, bireysel akılların evrensel akıldan pay aldığını, dolayısıyla soy zenginlik ve ulus farklılıklarının insanları birbirlerinden ayırmaya yetmediği yerde, hepsinin aynı evrensel akıl ya da logostan pay almalarının onları birleştirdiği savıyla, insanların evrensel kardeşliğini savunmaktadır.¹²

Hıristiyan dünyayı etkilediği oranda olmasa da Grek kaynaklı felsefenin İslam dünyasını da etkilediği bir realitedir.¹³ Tamamen Ortaçağın fikir ve inanç

bir organizma olarak yaptığı dünyanın çeşitli parçalarını amaçlı bir tarzda, en iyi şekilde düzenlemiştir. Bu nedenle evren, her parçası birbirine organik olarak bağlı olan canlı bir bütündür. Geniş bilgi için bkz. Ahmet Cevizci, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Asa Kitabevi, 1.bs., Bursa, 1998, s., 167; krş. A. Weber, *Felsefe Tarihi*, s., 93-95; Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, (Çev. Oktay Özel vd.), Ayraç Yayınevi, Ankara, 1998, s., 59-58.

⁹ A. Cevizci, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, 168; krş. A. Weber, *Felsefe Tarihi*, s., 92-93, 110.

¹⁰ A. Cevizci, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, 169.

¹¹ A. Cevizci, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, 169.

¹² A. Cevizci, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, 171.

¹³ İlhan Kutluer, *Akıl Ve İtikad*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996, s., 77-78.

ikliminden Yeniçağ'a girerken Hıristiyanlığın yaşadığı teolojik buhranın ve Batı medeniyetine has tarihi şartların bir ürünü olan deizmin, bir ekol ve akım olarak İslam Ortaçağındaki bire bir denginden söz etmek zordur.¹⁴ Bununla birlikte İslam Düşünce tarihinde peygamberliği, vahyi, kitap ve mucizeleri inkâr ettiği iddia edilen bazı şahıslar çıkmıştır. Ebu Bekr Zekeriye er-Râzî ve İbnü'r-Râvendî bu konuda adı geçen çok az kişiden ikisidir.¹⁵

Deizme kaynaklık eden geç dönem stoa felsefesi bilindiği gibi Roma döneminde Hıristiyanlığın doğuşunu gerçekleştirdiği miladi ilk asır boyunca sürmüştür. Böylece Hıristiyanlığın hâkimiyeti ile stoa felsefesinin sona ermesi birbirini takip etmiştir. Hıristiyanlığın hâkimiyeti ile stoa felsefesinin sona ermesi ve stoa felsefesinin esin kaynağı olduğu deizmin ortaya çıkışı ile Hıristiyanlığın siyasi etkinliğinin kırılması çok ilginç bir durumdur.

Geleneksel Hıristiyanlık, paganlaşma süreciyle birlikte temel ilkelerinde doktrinel sapmalara uğramış ve birçok akıl dışı unsurlarla dolmuştu. Özellikle reform öncesi Hıristiyanlığın durumu, aşağılanmış ve lanetlenmiş bir dünya

¹⁴ Hüsameddin Erdem, "Deizm, *DİA İslam Ansiklopedisi*, 110-111; M. Aydın, *Din Felsefesi*, 177-178.

¹⁵ Vahiy ve nübüvvetin inkârına ilişkin iddiaları şu şekilde özetlemek mümkündür:

- a) Peygamberlerin Allah tarafından gönderildiğini tespit etmek imkânsızdır. Bu nedenle nübüvvet muhaldir.
- b) İyi veya kötünün tespiti için akıl yeterlidir. Dolayısıyla vahiy ve peygambere gerek yoktur.
- c) Nübüvvet sadece mucize yoluyla ispatlanabilir. Mucize aklen imkânsız olduğuna göre nübüvvet de imkânsızdır.
- d) Mucize mümkün olsa bile, mucize ile peygamberliğe istidlalde bulunmak mümkün değildir.
- e) Peygamberler vasıtasıyla gönderilen şeriatlar birbirlerini nakzetmektedir. Dolayısıyla gelişmelerle dolu olan bu ilahi emir ve yasaklar için peygamber göndermek suretiyle insanları bu tekliflerle muhatap kılmak Allah'ın hikmetine aykırıdır.
- f) Tevatür yoluyla nübüvvetin ispatı imkânsızdır.
- g) Tarih boyunca hep insanlardan peygamber gönderilmiştir. Hâlbuki Allah gerçekten peygamber göndermek isteseydi meleklerden seçer gönderir ve onlara karşı çıkarları susturacak mucizeler verirdi. Meleklerden peygamber göndermediğine göre nübüvvet ihtiyaç yoktur.
- h) İnsanlara arasından peygamber seçerek birini diğerinden üstün tutmak Allah'ın hikmet ve adaletine uygun değildir. Zira bir kısım insanları tutarak çoğunluğu oluşturan diğer insanları bunlara muhtaç bırakmak ayırimcılık olmaktadır. Bunun neticesinde insanlar birbiriyle mücadele ederek birbirlerini helâk etmektedir. Böyle bir şeyin Allah'tan sadır olması mümkün değildir.
- i) Peygamberlerin gönderilmesi insanlar için dünyada ve ahirette barış ve saadetlerini sağlamak için olduğu iddia ediliyor. Peygamberler gönderildiğinde insanların arasında mücadele ve savaşlar bitmediğine göre peygamberlerin gönderilmesi gereksizdir. Bu tarz iddialar için bkz. Mâtürîdî, Ebu Mansûr, Muhammed b. Muhammed, *Kitâbu't-Tevhîd*, (Tah. Fethullah Huleyf), İstanbul, 1979; s. 176; Fahrettin er-Râzî, *el-Metâlibu'l-Âliye mine'l-İlmi'l-İlâhî*, (Tah. Ahmed Hicâzî es-Saka), Beyrût, 1987, VIII, 9; İcî, 'Aduddin, 'Abdurrahman b. Ahmed, *el-Mevâkîf*, Beyrut, ts., s. 342; Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, (Tah. Abdurrahman 'Umeyra), Beyrut, 1989, V, 7-8; Ebu Hâtîm er-Râzî, *A'lâmu'n-Nubuuvve*, (Tah. Salah es-Sâvî-Gulam Rıza A'vânî), Tahran, 1977, s., 3-4, 11-13, 22-23, 181-183, 191-192, 227-228, 273-274.

yorumu, vahdaniyeti zedelenmiş ve antropomorfist bir karaktere bürünmüş bir Tanrı anlayışını andırmakla kalmıyor, bu durum dini anlamada problemlere yol açıyordu. Bu nedenle İncil'in akılcı bir eleştiriye tabi tutularak yeniden yorumlanması, Tanrı tasavvurunun yeniden temellendirilmesi ihtiyacını doğuruyordu.¹⁶ Modernleşme süreci batıyı bir dizi köklü değişikliklere zorladı. Sanayileşme ve bunun bir sonucu olarak tarımda dönüşümü, entelektüel bir aydınlanmayı, siyasi ve toplumsal devrimleri tetikledi. Bu büyük değişiklikler doğal olarak insanların kendilerini anlayış biçimlerini etkiledi ve Hıristiyan yorumunu gözden geçirme ihtiyacını doğurdu.¹⁷

Bugünkü anlamına en yakın bir şekilde İngiltere'de ortaya çıkan deistik hareket, bu ülkenin o dönemdeki dini ve siyasi şartların bir sonucu olarak zuhur ettiği görünmektedir. Rönesans hareketi son dönem skolâstik düşünceyi derinden sarstı. Katolik Kilisesinin otoritesine karşı çıkan Protestan hareketi, dini içerikli bütün söylem ve iddiaları derinden derine değiştiren bir devrim oldu. Katolikliği temsil eden din devleti ve Kilisenin canlı sesi konumunda olan Kitabı Mukaddes bile yeni bir okumaya tabi tutuldu. Dinin özü ile ilgili Kilisenin özel yargı prensibi işlemedi ve Kutsal Kitabın Tanrı kelamı olduğu kabulü tartışılır oldu.¹⁸

Kutsal Kitab'a ilişkin bu yeni yaklaşımlar, kutsal metinleri sorgulama sürecini başlatmış ve sonuçta bu metinlerin içeriklerini ret etmek için uygun bir fırsat doğurmuştur. Yeni empirik bilimsel hayat tarzı, astronomi ve coğrafya alanında gerçekleştirilen keşifler yoluyla maddi evrene ilişkin büyük miktarda bilgi birikiminin oluşması, Descartes'in felsefi şüphecilik ve akılcı metodu, Bacon'un tartışmacı empirizmi, zamanın değişen siyaseti gibi bütün faktörler, vahye dayalı dinleri hedef alan eleştirel bir tavrın doğmasına zemin hazırlamıştır. İlk deizm denemeleri bir dereceye kadar vahyedilmiş dinlere karşı örtük ve dolaylı bir saldırı içinde gelişmiştir. Daha sonra, toplumsal değişim, medeni ve dini özgürlükler sonucu dine açıkça hücum etme cesaretini doğurmuştur. Locke felsefesi örneğinde olduğu gibi eleştirel ve deneysel tavrın yaygınlık kazanması, çeşitli grup ve fırkaların açıkça Hıristiyanlığa karşı tavır almalarına ortam hazırlamıştır. Kilisenin otoritesine engel konulmasıyla çok sayıda karşıt fraksiyonu içinde barındıran Protestanlığı doğurmuştur. Bu süreç sonunda

¹⁶ K. Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, s., 370; krş. Ramazan Altıntaş, "Teolojik Sekülerleşmenin Neden Olduğu Kriz: "İnanç Problemleri"", *Günümüz İnanç Problemleri İlahiyat Fakülteleri Kelam Anabilim Dalı Sempozyumu*, 7-9 Eylül 2001, Erzurum; s., 218.

¹⁷ Max, Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Z. Aruoba, İst., 1985, 27 vd.

¹⁸ F. Aveling, "Deism", (2005)

deizm, hangi şekilde ve formda olursa olsun vahye dayalı bütün dinleri ortadan kaldırmayı kendisine hedef edinmiştir.¹⁹

İlk dönemde deizmin ilerlemesine karşı koymak için mümkün olan bütün imkânlar kullanılmıştır. Parlamenterler bu hareketi dikkatle takip etmiş, deistlere ait bazı eserler halkın gözü önünde yakılmış, bazı deistlere çok sert ve kötü muameleler uygulanmış, bir kısmı cezalandırılmıştır. Örneğin deistik hareketin ileri gelenlerinden Thomas Woolston 1729 yılında hapse atılmış ve 1731'de hapisanede ölmüştür. Aynı şekilde Kilise Kurumuna bağlı papazlar ve rahipler sınıfı, deizme karşı düşünsel anlamda da gayretle mukavemet göstermişler. Bir deist tarafından bir risale veya kitap yazılır yazılmaz, hemen kilise tarafından cevabı yazılıp bu eserlerin halk üzerindeki etkisi ortadan kaldırılmaya çalışıldı. Bu amaçla papazlar tehlikenin farkında olarak, kendi piskoposluk bölgelerinde deistik görüşleri çürüten risaleler yazmışlardır.²⁰

Bütün bu engellemelere rağmen Protestan reformunun ısrarla savunduğu prensiplerden kaynaklanan ardı sıra gelen uygun olaylar sonucu, deizm yükselişine devam etti. Böylece deizm kısa ve sert bir süreç içerisinde prensiplerini geliştirdi ve bir süre İngiltere'de çok sesli düşünce hareketlerine olağanüstü bir katkı sağladı. Geniş kesimleri kışkırttı, en üst tabakadan en alt tabakaya kadar bütün toplum katmanlarında dinsel polemik ile ilgili çok enteresan bir literatür oluştu.²¹

Bu süreçte, Lord Herbert of Cherbury(1624), Charles Blount²² (1693), John Toland²³ (1722), Antony Ashly Cooper (1713), Antony Collins (1729), Thomas Woolston (1731), Mathew Tindal²⁴ (1733), Thomas Morgan (1743), Thomas Chubb (1746), Henry Dodged (1748), İngiliz deizminin önde gelen isimleri olmuştur.²⁵ İngiltere'de ortaya çıkan ilk dönem deizminin karakteristik özelliği, vahye, Kutsal Kitaba ve geleneksel dinlere karşı çok sert bir üslup kullanmaması, vahiy ile akli, din ile doğayı uzlaştırma gayreti içinde olmasıdır.²⁶ Deizm hareketinin oluşum aşaması olarak kabul edilen ilk dönem İngiliz deizminin inanç esasları beş madde halinde özetlenmiştir:

¹⁹ F. Aveling, "Deism", (2005)

²⁰ A. W. Wood, "Deism", v.III, p.263; F. Aveling, "Deism", (2005).

²¹ F. Aveling, "Deism", (2005).

²² Deist olduğunu ilk defa açıklayan düşünür olan Charles Blount'un ölümünden kısa bir süre sonra yayınlanan *Summary Account of The Deist's Religion* adlı eseri deizm akımının önemli bir kaynağıdır., H. Erdem, "Deizm, 110. F. Aveling, "Deism", (2005).

²³ John Toland, deizm tarihinde önemli bir kaynak kabul edilen *Christianity Not Mysterious* adlı kitabın yazarıdır. A. W. Wood, "Deism", v.III, p.263.

²⁴ Mathew Tindal, Deistlerin Kutsal Kitabı olarak ifade edilen *Christianity as Old as Creation* adlı kitabın müellifidir. A. W. Wood, "Deism", v.III, p.263;

²⁵ A. W. Wood, "Deism", v.III, p.263; F. Aveling, "Deism", (2005).

²⁶ F. Aveling, "Deism", (2005).

- 1-Yaratan Yüce Bir Tanrı vardır. Tanrı kâinatı inayeti ile yönetmektedir.
- 2- Sadece O'na ibadet edilmelidir.
- 3- Bu ibadetin temeli Tanrı'ya karşı hürmetkâr ve ahlaklı olmaktır.
- 4- İşlediğimiz günahlardan pişmanlık duymalıyız. Eğer pişmanlık duyasak Allah bizi af edecektir.
- 5- Hem bu dünyada hem öte dünyada iyi kimseler için ödül, kötü kimseler için ceza vardır.²⁷

Başlangıçta Hıristiyanlıkla yumuşak bir mücadele içinde olan deizm hareketi, daha sonraları sert bir mücadele içine girerek çok sert bir üslupla Hıristiyanlığın bütün inanç esaslarını eleştiriye tabi tutmuştur. Bu sert tutum Fransa'ya sığırayan deizm akımının temel özelliği olmuştur. Hıristiyanlığa karşı takınılan sert tutum, özellikle Voltaire ile zirveye ulaşmıştır.²⁸ Bu süreçte inanç esaslarını yumuşak bir üslup ile eleştirip akıl ile uzlaştırmak yerine, artık Hıristiyanlığın bütün inanç prensipleri acımasız bir şekilde eleştirilip ret ediliyordu.

Samuel Reimarus(1768) *François Marie de Voltaire* (1778), Jean Jacques Rousseau (1778), Gotthold Ephraim Lessing (1781), Moses Mendelssohn (1786), Immanuel Kant(1781) karasal Avrupa'da deizm akımının temsilcileri olmuşlardır. Gerçi Voltaire ve Kant kendilerini teist olarak tanımlayıp deist etiketini ret etmekle birlikte, düşünceleri daha çok deizm ile uyusmaktadır.²⁹

Bundan sonra deizm hareketi karasal Avrupa'nın dışına taşarak Amerika'da yankı bulmaya başlamıştır. Özellikle ABD'nin kurucu babalarından önemli bir kısmı deisttir. Benjamin Franklin (1790), George Washington (1796), Thomas Paine (1809), Thomas Jefferson (1826) bu kişilerden bir kaçıdır.³⁰ Deizmin tanımı, deizm akımını doğuran sebepler ve esin kaynağı olan düşünsel kökler kısaca özetlendikten sonra deizmin alamet-i farikası olan deistik Tanrı tasavvurunu incelemek yerinde olacaktır.

Deistik Tanrı Tasavvuru

Tanrı tasavvuru, insanın din ile ilişkisini belirleyen temel düşüncesi olduğu gibi, varlıklar arasındaki ilişkilere dair düşüncesini de belirlemektedir. Bu anlamda Tanrı tasavvuru, Tanrı-evren, Tanrı-insan, insanın başta insan olmak üzere diğer varlıklarla ilişkisine bakış açısını etkilemektedir. Bu nedenle detaylandırılacak olursak Tanrı tasavvuru; kişinin hayata, sanata, bilime, siyasete hatta kendi kendisine bakış açısını belirleyici bir özelliğe sahiptir. Zira bir insan özellikle Tanrı'ya inanırken kendisini aklıdan, vicdanından, iç dünyasından,

²⁷ F. Aveling, "Deism", (2005)

²⁸ G. C. Joyce, "Deism", Part, VIII, p., 538-9.

²⁹ A. W. Wood, "Deism", v.III, p.263.

³⁰ A. W. Wood, "Deism", v.III, p.263; "Deism Defined", (2005).

ahlâkî değerlerinden, sahip olduğu bilgi birikiminden ve kültüründen tamamen koparması mümkün değildir. Bu alanları inançtan tamamen soyutlamak, inancın açıklanmasında zafiyetin doğmasına ve bölünmeye yol açar.³¹ Bu bakımdan deistik Tanrı tasavvuru, deistlerin dine, hayata, tabiata, bilime, kısaca varlığa bakış açılarını anlamada büyük önem arz etmektedir.

Deistik Tanrı inancının kaynağının insan doğası olduğu deistlerce genel kabul görmüştür. Örneğin Amerikan deizminin öncülerinden Thomas Paine'e göre kendisini bir dine mensup görsün veya görmesin, her insan inancının ilk aşamasında bir deisttir. Çünkü deizm, inancın ilk doğal haliyle Allah'a iman etmek demektir.³² Bunun için insanın toplumdaki devraldığı ön yargıları bir kenara bırakması gerekir. Çünkü toplumdaki devralınan ön yargılar insanın doğuştan gelen bu inancını bozmaktadır. Örneğin bu ön yargılar bir kenara bırakılıp Kutsal Kitap incelenirse, onun hem doğa hem de doğal akılla geliştiği kolaylıkla anlaşılacaktır. Bu nedenle Kutsal Kitap'ı ret etmek, Tanrı'ya olan doğal, saf ve temiz bir inancın gereğidir. Zira her bölümü ile Kutsal Kitap, Adalet ve Hikmet sahibi olan Tanrı'ya karşı yazılmış bir kitaptır.³³

Deizmin temeli, akıl ve doğadır. Bilinen evrensel düzende açıkça görülen ince bir plan ve düzenin varlığı insanı bir planlayıcıya yani Allah'a kesin olarak inanmaya götürmektedir.³⁴ Tanrı'ya doğru bir şekilde inanmak için vahiy, peygamber, Kutsal Kitap ya da müesses dini bir kurumun rehberliğine gerek yoktur. Aksine Thomas Paine'e göre Kutsal Kitaplar ilahi vahiyle inmediği gibi, akla ve deizme ışık tutacak bir nitelikleri de yoktur. Bu kitaplar insana sahih Tanrı inancı yerine, Yanlış Tanrı inancını hatta O'na karşı küfrü öğretmektedir. Çünkü deizm, Allah'ın Hakk ve Adil olduğunu savunur. Oysa Kutsal Kitaplar, Tanrı'nın adalet ve hikmetine aykırı bir sürü safsata ile doludur.³⁵

Bu manada deizmin temel akidesi, Tanrı ve evren arasında ilişkiyi esas almasıdır. Bir şekilde istidial edilerek inanılan Tanrı, evrenden ayrık kişisel bir varlığa sahip dünyanın ilk sebebi kabul edilmiştir.³⁶ Bu yönüyle deistik Tanrı Tasavvuru panteizmden tamamen ayrılmaktadır. Ancak deistler panteizme karşı mücadele etme gereğini pek duymamışlardır. Deistlerin Tanrı tasavvuru

³¹ Ahmet Ceylan, *İslam'da Ölümden Sonra Diriliş İnancı*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Şanlıurfa, 1998, s., 25; Mehmet Aydın, "Allah'ın Varlığına İnanmanın Akıllığı", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 2, Ekim, 1986, s., 20-21.

³² Thomas Paine, "The Religion of Deism Compared With The Christian Religion", İnternet Erişim: http://www.deism.com/paine_essay01.htm, (20.06.2005)

³³ Paine, Thomas (2005), "A Letter to a Friend Regarding The Age of Reason", (İnternet) Erişim: http://www.deism.com/paine_essay06.htm, (20.06.2005)

³⁴ "Deism Defined", (2005).

³⁵ Thomas Paine, "Biblical Blasphemy", (İnternet) Erişim: http://www.deism.com/paine_essay02.htm, (20.06.2005)

³⁶ F. Aveling, "Deism", (2005)

konusunda asil mücadele alanı teizm ve ateizmdir. Çünkü yeter ve etken sebep olarak evrenden ayrı bir Tanrı görüşünü sahip olan deizm, tam anlamıyla ateizmin karşısında yer almış olmaktadır.

Bunun yanında hıfz ve inayeti feda edilmiş bir Tanrı'nın yüceliğine yapılan aşırı vurgu ve tenzih, deizmi muattal bir Tanrı tasavvuruna sürükleyerek teizme muhalif bir konuma getirmiştir. Deistik tasavvura göre Tanrı, yaratıp varlığa çıkardığı evrenden ayrıdır ve evrendeki ayrıntılı işlerden ilgisini kesmiştir. Doğayı yaratıp onun işlemlerini sağlayan kuralları koymakla Tanrı, kendisine düşeni yapmıştır. Bu bakımdan deizm, açıkça teizmden ayrılmaktadır.³⁷ Deistlerin, vahiy, peygamber gönderme, mucize, evreni idare teme, dolayısıyla kader gibi konularda teistlerle çok ciddi mücadeleleri olmuştur. Bu konudaki deistik düşüncelere sırasında yer verilecektir. Burada deistlerin doğa, bilim ve Tanrı'nın varlığı konusunda ateistlere karşı ileri sürdükleri argümanlara yer vermekte yarar vardır.

Var olan doğanın bir yaratmaya mı dayandığı, ezeli mi olduğu yoksa tesadüfen mi meydana geldiği deistlerle ateistler arasında bir problem olarak tartışılmıştır. Deizme göre doğanın yaratma eseri olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Fakat deistler, Yaratıcı'nın hangi düzeyde evrenin işleyen sürecine müdahil olduğu konusunda ihtilaf içindedirler. Buna karşın ateistler ise doğanın ya ezeli olduğunu veya tesadüfen meydana geldiğini iddia ederler. Ancak hem deistler hem de ateistler eninde sonunda bilim tarafından bu problemin bir çözümünün bulunacağını ümit etmektedirler.³⁸

Bilime karşı beslenen bu ümitle birlikte deistlere göre bilim şu veya bu yolla doğrudan Tanrı hakkında iddialarda bulunmaz. Bu nedenle yeterli delil bulunmadığı gerekçesi ile Tanrı'nın olmadığını iddia eden ateist düşünceye mensup kişiler gerçek bilim adamı değildirler. Çünkü gerçek bir bilim adamı bilim adına böyle bir iddiada bulunamaz.³⁹ Dolayısıyla ateistlerin, bilimin verilerinden hareketle Tanrı'nın ispatlanamayacağını iddia etmeleri, deistlere göre bilimsel bir tavır değildir. Yetkin merci olarak bilimin verilerine başvurmak deistler açısından yerine göre doğru bir tavır olmakla birlikte, bilime sığınmak kendi içinde pek çok problemle maluidür⁴⁰

Deistlere göre büyük başarılarına rağmen bilim, hala emekleme döneminindedir. Hatta üzerinde yaşadığımız dünya dâhil olmak üzere, henüz bilim

³⁷ F. Aveling, "Deism", (2005).

³⁸ Peter Murphy, "Deism Blief in God Without The Baggage", İnternet Erişim: <http://groups.msn.com/DEISMbeliefinGodwithoutthebaggage>; ayrıca bkz. <http://www.deism.com/atheism.htm>, (20.06.2005)

³⁹ P. Murphy, "Deism Blief in God Without The Baggage", (2005).

⁴⁰ P. Murphy, "Deism Blief in God Without The Baggage", (2005).

tarafından keşfedilmemiş çok şey vardır. Bu nedenle, *bura ve şimdi* ile ilgili olan sınırlı bir disiplin ile onun mevcut kapasite ve sınırını aşan Tanrı konusunda son sözü söylemek, mantıken doğru değildir. Bilimin kendisi sınırlıdır. Bilim, alanı dışında kalan, doğrudan veya dolaylı olarak araştıramadığı alanları açıklığa kavuşturma konusunda tikel kalmakla maluldür. Varlık bir yönüyle bilimin konusu olabilir ama varlığı sadece bilim incelemeyebilir. Söz gelimi hafızaya ilişkin bilgimizin biyolojik bir temeli olabilir, ancak bu konu sadece biyolojinin araştırma alanı değildir. Varlığını ispatlamak için hiç kimse duyu ya da hafızayı görmüş değildir. Öyle ise doğada, sınırlı gözlem alanımızla gözlemlediğimizden çok daha fazla varlık olduğunu söylemek zor değildir. Bilim, evrende sadece buzdağının küçük bir ucuna dokunabilmiştir. Bu durumda bilim, Allah'ın varlığı düşüncesini iptal etmekte kullanılamaz. Eğer bir kimse bir kum tanesini bilmekten aciz ise, kumsalı asla anlayamaz.⁴¹

O halde ateistler, deist veya teistlerden Allah'ın varlığını ispatlama konusunda yeterli delil getirmelerini istemeleri yanlış bir tutumdur. Sürekli yanlış bir mantık ve ön kabule dayanarak, *Tanrı yoktur, çünkü doğada buna dair yeterli delil bulunmamaktadır*, tarzındaki iddialar temelsizdir. Çünkü evren hakkında sahip olduğumuz bilgi birikimimizin azlığı, böyle bir sonuca varmamız için yeterli değildir. Aksine evrende Tanrı'nın varlığının mümkün olduğuna işaret eden veriler daha fazladır. Oysa ateistlerin evrenin ezeli mi olduğu, yoksa tesadüfen mi meydana geldiği konusunda delilleri bulunmamaktadır. Onlar bilimsel faraziyeleri bilimle eşdeğer görüyorlar. Oysa faraziye ile gözlem, akıl ve mantıkla desteklenen tecrübi bilgi arasında çok fark vardır.⁴²

Bu durumda deistin duruşu nasıl olmalıdır? Deist inancın sınırlarını bilir ama inanmak için cesaretini kaybetmez. Tanrı'ya inanmak, uzayda diğer gezegenlerde hayat tarzlarının bulunduğu inanmaktan çok daha mantıklı bir tavırdır. Diğer gezegenlerde hayat olduğuna dair mevcut delillerin yetersizliğine rağmen, çok az sayıda bilim adamı bunu bütünüyle ret etmektedir. Tanrı'nın varlığına inanmak, uzayda başka hayat formlarının bulunduğunu kabul etmekten daha çok kabule şayandır; bu hayat formlarını kesin bir şekilde ret etmek mümkün değildir.⁴³ O halde bilimsel olarak ispatlanmasa bile, bilimin verileri ve doğanın eşsiz varlığı yüce bir Yaratıcıya işaret etmektedir. Ancak burada Yaratıcının evreni yarattıktan sonra evrenle ilişkisi ciddi bir problem olarak orta yerde durmaktadır. Bir kısım deist, Tanrı'nın inayetine dolayısıyla insanın eylemlerine

⁴¹ P. Murphy, "Deism Blief in God Without The Baggage", (2005).

⁴² P. Murphy, "Deism Blief in God Without The Baggage", (2005).

⁴³ P. Murphy, "Deism Blief in God Without The Baggage", (2005).

karşılabileceği kanaatindedir. Örneğin George Washington, Tanrı'nın inayetine ve insanın eylemlerine karşılabileceğine inanmaktadır.⁴⁴

Deistlerin bir kısmına göre Tanrı, evreni yarattıktan sonra onu kendi haline bıraktığını ve hiçbir şey karışmadığını savunurlar. Bu deistleri böylesine fonksiyonsuz bir Tanrı tasavvuruna götüren en önemli faktörlerden birisi de, Galileo, Newton, Leibniz ve Descartes gibi filozofların doğa felsefesinin etkisi olmuştur.⁴⁵ Özellikle bu felsefenin etkisinde kalan rasyonalist deistlere göre evrenin içine matematik mekanik ilkeler yerleştirmiş olduğundan Tanrı; büyük bir matematikçi, bir mantıkçı, bir makinisttir. Evreni o kadar mükemmel yaratmıştır ki O istese bile, evrenin rasyonel düzenini bozamaz. Zira Tanrı'nın iradesi bile evrensel yasalara bağlıdır. Çünkü Tanrı'nın iradesi ve kudreti mutlak değil, akıl ile kayıtlıdır. Dolayısıyla Tanrısal aklın kurduğu bu evrensel düzenin dışında, Tanrı'nın başka bir şey yapma güç ve iradesi yoktur. Bu nedenle mucize diye bir şey olamaz.

Tanrı, evreni mucizelerle değil, rasyonel yasalara göre yönetir. Gerçi bu yasaları Tanrı koymuştur ama bir defa yarattıktan sonra evreni kendi yasaları içinde işlemeye terk etmiştir. Dolayısıyla mucizenin olması, Tanrı'nın kendi koyduğu yasalara ters düşmesi demektir. Tanrı'nın kendi yasalarıyla çelişmesi, muhkem kanunlarına göre işleyen evrensel düzeni bozup kaotik bir ortam oluşturması düşünülemez. Zira bu evren iyidir, en mükemmel bir organizasyonla düzenlenmiştir, bundan daha iyi bir düzen olamaz, Tanrı da en iyiyi yapmak durumundadır; en iyi olanı bozarak ona aykırı bir şekilde bizi şaşırtacak bir kötülük Tanrı'dan beklenemez.⁴⁶ En iyi düzeni sağlayan doğal yasaları çiğneyerek mucize, keramet veya doğaüstü harikulade bir şeyi yaratmak, Tanrı'nın mükemmelliğine uygun düşmez.

Deistik Tanrı tasavvurda mucizenin yanında Tanrı'nın hıfz ve inayetine de yer kalmamaktadır. Çünkü hikmet ve kudreti gereği Tanrı tarafından kurulmuş bir saat gibi yaratılan evren, kendi kendine yeter, otonom bir şekilde Tanrı'nın yasalarına bağlı ancak O'ndan bağımsız olarak işlemektedir. Tıpkı saatçi ve saat ilişkisinde olduğu gibi, Tanrı'nın inayeti, merhameti, cömertliği, hikmetle yaratması ve kaderi spesifik değil, total anlamda evrenle ilgilidir.⁴⁷ Evreni mekanik bir düzen içerisinde yaratan ve işleyişe geçiren Tanrı, evrenle ilişkisini kesip hareketsiz kaldığından, başta insan ve insanın eylemleri olmak üzere evrene müdahil olma özelliğini tamamen yitirmiş olmaktadır. Dolayısıyla Tanrı, özellikle ihtiyaç duyduğu anda insandan çok uzaktadır. Çünkü O, yaratmanın yegâne

⁴⁴ "Deism Defined" (2005).

⁴⁵ J. Bowker, *The Oxford Dictionary of World Religions*, p., 267.

⁴⁶ M. Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s., 392.

⁴⁷ Şaban Ali Düzgün, *Allah Tabiat ve Tarih*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2005, s., 157; krş. G. C. Joyce, "Deism", Part, VIII, p., 541.

kaynağı olmakla birlikte, artık evrenle dolayısıyla insanla ilişkisini kesmiş bulunmaktadır. Bu durumda insanın acı çekmesi, inayetinden mahrum kalması, yüzünde kötülüğün olması gibi konularda Tanrı sorgulanamaz.⁴⁸

Deistlere göre Tanrı, kudreti iradesi ile eşdeğer olan sonsuz bir varlıktır. Deizm WEB Sitesinde yer alan Albert Einstein'ın şu sözü, deistik Tanrı tasavvurunu özetlemektedir: *"Benim dinim, aciz ve zayıf aklımızla sezmemiz için kendisini basit ayrıntılarda bile tecelli ettiren Sonsuz Yüce Ruha olan mütevazı bir hayranlıktan ibarettir. İnsan aklı tarafından bütününü kavranması imkânsız olan bu sonsuz evrende her zaman tezahür ve tecelli eden bu Yüce Yaratıcı Kudret'in varlığına olan bu derin ve heyecan fıskıran inanç, benim Tanrı hakkındaki düşüncemi şekillendirmektedir."*⁴⁹

Deistik Tanrı Tasavvurunun Sosyal Hayata Yansımaları

Daha önce vurgulandığı gibi akıl ve doğa ışığında temellendirilmiş bir Tanrı inancı, deizm akımının temel ayırıcı özelliğidir. Budizm, Hıristiyanlık, Yahudilik ve İslam gibi vahiy kaynaklı dinler, iman ve ibadete ilişkin prensiplerinin Tanrı'dan gelen özel vahye dayandırdıkları için, kutsal kitap inancına sahiptirler. Oysa deizm, hem vahyi hem de kutsal kitap inancını ret etmektedir. Vahiy ve Kutsal Kitap ret edilince, aynı şekilde bu dinlerde var olan peygamber, rahip, haham, vaiz gibi din adamları sınıfı da ret edilmiş olmaktadır. Zira deizmde ihtiyaç duyulan tek şey, düşünme ve akıl yürütme için kişinin sağduyusu ve yaratılmış evrendir.⁵⁰

Deizme göre din, bütün insanlık tarafından genel kabul gören insanın doğuştan getirdiği inanç üzerine mabedini inşa edip ona dayanmalıdır. İnsan, doğuştan getirdiği bu inancın dışına çıktığı ve ona insan yapısı bir düşünce bu-laştırdığı anda, doğruluğu belirsiz labirent ve masallar arasında şaşkınlık içinde bocalar kalır. Böylece vahiy aldığı iddia eden bir sürü sahtekârın(!) hilelerine maruz kalır.⁵¹

Deistlere göre Tanrı'ya atfedilen kitapların çokluğu bu sahtekârlığın bir kanıtıdır. Persler, Kanun Koyucuları Zoroaster'in Zend-Avesta'sının İlahi kanunlar olduğunu savunurlar. Brahmanlar, Shaster'in, Brahma'ya Tanrı tarafından gerçek âlemde verildiğini iddia ederler. Yahudiler, Musa Kanunlarının, Sina Dağında Allah tarafından Musa'ya verildiğini kabul ederler. Hıristiyanlar kitap koleksiyonu mektuplardan oluşan İncil'in hiç kimsenin tanımadığı biri tarafından yazıldığını iddia ederler. Müslümanlar ise Kur'an'ın Allah tarafından Muham-

⁴⁸ Ş. A. Düzgün, *Allah Tabiat ve Tarih*, s., 158.

⁴⁹ "Deism Defined", (2005).

⁵⁰ "Deism Defined", (2005).

⁵¹ T. Paine, "The Religion of Deism Compared With The Christian Religion", (2005)

med'e verildiğine inanırlar. Bunların hepsi, kendilerini Allah tarafından vahiy edilmiş bir dinin mensubu kabul ederler. Tek doğru söz olarak, Allah tarafından kendilerine gönderildiğini kabul ettikleri Tanrı kelamını görürler. Hâlbuki her bir din mensubu bu inancını kendi toplumun yerleşik kültüründen almakta ve diğer inançları bu ön kabulle ret etmektedir.⁵²

İnsan, vahiy edilmiş gibi gösterilen kitaplarla değil, Allah vergisi olan aklını kullandıktan ve kendisini düşünmeye zorladıktan sonra, Allah ve O'nun eylemlerine ilişkin doğru bir inanç sahibi olmalıdır. Yarattılmış varlık, Allah'a samimi ve doğru bir inançla bağlı olanların gerçek Kutsal kitabıdır. Bu sonsuz varlık içerisindeki bütün yaratılmışlar, insana Yüce Bir Yaratıcı'nın varlığını fısıldar. Bu değerli varlık; dar görüşlü, değersiz ve genellikle müstehcen hikâyelerle dolu, isyan ve günah içinde batmış Kutsal Kitap ile mukayese edildiğinde, doğruluğu daha iyi anlaşılacaktır.⁵³

Kutsal Kitab'ın doğa ve akılla çeliştiği dolayısıyla kabul edilemez olduğunu Thomas Paine bir mektubunda şöyle dile getirmektedir: "*Hıristiyanlar, Tanrı hakkındaki inançlarını Kitab-ı Mukaddes yoluyla şekillendirmektedirler. Oysa Kitab-ı Mukaddes hakkındaki düşüncelerimi bütün yaratma ve yaratılma eylemlerinin gerçekleştiği, Tanrı'nın rahmet ve hikmetlerinin kendisinde tezahür ettiği doğadan alıyorum. Hıristiyanlar inançları için Kitab-ı mukaddes'i standart kaynak olarak kabul etmekle kötü bir Tanrı inancına sahip oluyorlar. Ben de kendi standartlarıma göre bir Tanrı inancına ulaşmakla kötü bir Kutsal Kitap anlayışına sahip oluyorum.*"⁵⁴ Paine, Kutsal Kitaptan ne kadar uzak durulursa o kadar sahil Tanrı inancına sahip olunacağını savunmaktadır.

Kitab-ı Mukaddes'in Tanrı Kelamı olduğuna dair güvenilir bir delil olmadığına açıklığa kavuşturulması gereken bir husus olduğunu belirten Paine, "*Müslümanların Kur'ân'ı Allah kelamı olarak kabul etmeleri, Kur'ân'ı Allah kelamı yapamadığı gibi, Hıristiyanların Kitab-ı Mukaddes'i Tanrı kelamı kabul etmeleri de onu Tanrı kelamı yapamaz*" demektedir. Zira şu anda Hıristiyanlarca Tanrı Kelamı olarak kabul edilen Yeni Ahit, İsa'dan yaklaşık üç buçuk asır sonra yapılan Nicea(M.S.325), ve Laodicea konsüllerinde, tıpkı şimdiki parlamentolarda 'evet' 'hayır' denilerek kanunların geçmesi gibi, yapılan oylama ile kabul edilmiştir. Paine, Yahudilerin Babil esareti dönüşünden sonra, İkinci Tapınak Ferisileri tarafından aynı uygulamanın Eski Ahit için yapıldığını belirtmektedir. Bu kitapları Tanrı Kelamı olarak ilan eden bu mercilerin, buna hiçbir yetkileri

⁵² T. Paine, "The Religion of Deism Compared With The Christian Religion", (2005)

⁵³ T. Paine, "The Religion of Deism Compared With The Christian Religion", (2005)

⁵⁴ T. Paine, "A Letter to a Friend Regarding The Age of Reason", (2005)

olmadığını belirten Paine, bu kararların tamamen kişisel menfaatlere dayandığını iddia etmektedir.⁵⁵

Paine, insanların elinde vahyin kanıtlanmasını mümkün kılan bir delil olmadığını, vahiy aldığını iddia eden kişinin suur ve aklından geçenleri doğru bir şekilde tespit etme imkânı bulunmadığını, bu nedenle bir insana vahiy geldiğinin ispatlanmasının mümkün olmadığını iddia etmektedir. Paine'e göre, vahiy aldığını iddia eden kişinin kuruntularından başka, insanların elinde bir veri bulunmamaktadır.⁵⁶ Paine, bu düşüncelerini Hıristiyanların Müslümanlar hakkındaki haksız kanaatlerinden yararlanarak şu şekilde temellendirir: "Örneğin Kitab-ı Mukaddes'te sık-sık Tanrı'nın Musa ile konuştuğu belirtilir. Ancak Tanrı'nın Musa ile konuştuğu nasıl kesin bir şekilde tespit edilebilir. Tanrı'nın Musa ile konuştuğu kabul edilmesi durumunda, Muhammed ile konuşması niye kabul edilmemektedir? Tanrı'nın Muhammed ile konuşmasının inkâr edilmesi bir çelişki değil midir? Bu konuda sadece 'Muhammed sahtekârdır' demekten başka hiçbir delil bulunmamaktadır. Musa'nın 'doğru', Muhammed'in 'sahtekâr' olduğu nasıl ispatlanabilir? Bu, kendi içinde çelişkili mantıksız bir tavırdan başka bir şey değildir."⁵⁷

Bu nedenle bana göre diyor Paine, "Tanrı ile sözlü iletişim kurduğunu iddia eden herkes sahtekârdır. Tanrı ile konuşma düşüncesi, insanların uydurduğu bir kuruntudan başka bir şey değildir. Dolayısıyla Kitab-ı Mukaddes'in Allah kelâmı olduğu inancı bir kuruntudan başka bir şey değildir."⁵⁸ Daha sonra Paine Hıristiyanlığın vahiy ve Kutsal Kitap inancının akıl ve doğa ile çelişen batıl bir inanç olduğunu Kutsal Kitap'tan metinler getirerek kanıtlamaya çalışır:

Tanrı, Kutsal Kitap'ta kaypak, değişken, kötü zaaf, tutku ve ihtiraslarının zebunu olan kindar bir intikamcı olarak nitelendirilmektedir. Zira Tanrı dünyayı yaratmış sonra tekrar yok edecektir. Bazen yaptıkları işlerden pişmanlık duymaktadır. Bir milleti diğer bir milleti boğazlasın diye seçmiş, boğazlama işi tamamlansın diye Güneşin batmasını geciktirmiştir.⁵⁹

Bundan hareketle daha ileri giden Paine, insanın barbarlığı, çapulculuğu, adam öldürmeyi; Kutsal Kitap'ta geçen barbar Tanrı'nın insanı barbar yaratmasına inanmaktan kaynaklandığını iddia etmektedir. Örneğin kana susamış Tanrı Samuel Peygamber'e şöyle emretmektedir: "Şimdi git ve Amaleki vur, ve onların her şeylerini tamamen yok et, ve onları af etme; ve erkekten kadına, çocuktan emzikte olana, öküzden koyuna, deveden eşeğe kadar hepsini bo-

⁵⁵ T. Paine, "A Letter to a Friend Regarding The Age of Reason", (2005)

⁵⁶ T. Paine, "A Letter to a Friend Regarding The Age of Reason", (2005)

⁵⁷ T. Paine, "A Letter to a Friend Regarding The Age of Reason", (2005)

⁵⁸ T. Paine, "A Letter to a Friend Regarding The Age of Reason", (2005)

⁵⁹ T. Paine, "A Letter to a Friend Regarding The Age of Reason", (2005)

*ğazla.*⁶⁰ Paine'e göre, Tanrı hakkında böyle düşünmek, küfürdür. Tanrı'nın rahmet ve adaleti, Kutsal Kitab'ın Tanrı hakkında küfür gerektiren bu hüremetsiz söylemini şiddetle ret etmeyi gerektirir. Çünkü böyle bir emri veren, Hikmet ve Adalet sahibi Tanrı olamaz. Belki de Tanrı adına uydurulmuş bir İblis oyunudur.⁶¹

Tanrı tarafından verildiği iddia edilen Amalikalıları yok etme emrinden daha kötüsü, bu emrin gerekçesidir. Zira Amalikalılar yaklaşık dört asırdır yaşamakta oldukları ülkelerini, işgal etmeye gelen İsrail oğullarına karşı savunmuşlardır. Amalikalıların vatanlarını işgalcilere karşı savunma hakları, kadın-erkek, bebek-yetişkin, koyun-sığır, deve-merkep demeden hepsinin kılıçtan geçirilmesi ile cezalandırılmıştır. Asırlarca yaşadıkları vatanlarını savundukları için insanları kılıçtan geçirmekten daha barbarca ne olabilir? Samuel, Amalikalıların kralı Agag'ı kıymıklara ayrılmış kereste gibi parçalayarak, hunharca öldürür. Bu durum dikkatlere arz olunur. Öncelikle yazarının kim olduğu bilinmeyen Samuel Kitabı, delil olma özelliğini taşımayan, kulaktan duyma söylentilerden başka bir şey değildir. Anonim söylencelere dayanan bu tarz kitaplarda barbarlık, Allah'ın emri olarak tanımlanır. Ancak hikmet ve Adalet sahibi Yüce Tanrı'ya olan inanç, Tanrı'yı zalim ve barbar olarak niteleyen Kutsal Kitap türü kitapları şiddetle ret etmeyi gerektirir.⁶²

Tanrı hakkındaki bu nitelemelerin yanlış olduğunu vurgulayan Paine, *"Buna karşın, Allah'ın hikmetle yarattığı kâinat bize aksini fısıldamaktadır. Büyük bir ilim ve hikmetle yaratılmış bu muazzam varlık, Tanrı'nın değişken, zaaf ve tutkularına düşkün, kindar bir intikamcı olmadığını göstermektedir. Aksine kâinat hakkındaki bilgilerimiz, değişmez, ezeli, ebedi, düzen ve intizam koyucu, ilim, rahmet ve hikmet sahibi yaratıcı bir Tanrı'nın varlığına işaret etmektedir. Zira Güneş ve mevsimler kendileri için belirlenmiş süreler içerisinde hareket ederler. Varlıktaki her şey Allah'ın değişmezliğini haykırır."*⁶³ Bu nedenle bir sahtekâr tarafından uydurularak Tanrı kelamı diye ortaya atılan bir kitaba inanmak yerine, Yüce Yaratıcı Kudret tarafından yaratılan evrenden elde ettiğimiz bilgilere inanmanın daha doğru olacağını vurgular. Çünkü Paine'e göre, varlık bilgisi, Kutsal kitabın yazdıklarının aksini göstermektedir. Kutsal Kitap Tanrı'ya sonradan yaratılmış varlıkların niteliklerini atfederken, varlık O'nun ilahî sıfatlarla mevsuf olduğunu göstermektedir.⁶⁴

Deistlere göre, vahyedilmiş dinlerin aksine deizm, akıl dışı iddialar ortaya atmaz. Vahyedilmiş dinler, iman adına insanları, Allah vergisi olan akli ihmal

⁶⁰ Eski Ahit, I.Samuel, XV, 3.

⁶¹ T. Paine, "A Letter to a Friend Regarding The Age of Reason", (2005)

⁶² T. Paine, "A Letter to a Friend Regarding The Age of Reason", (2005)

⁶³ T. Paine, "A Letter to a Friend Regarding The Age of Reason", (2005)

⁶⁴ T. Paine, "A Letter to a Friend Regarding The Age of Reason", (2005)

etmeye veya en azından askıya almaya teşvik eder. Söz gelimi, Musa'nın Kızıl-deniz'i yardığına, İsa'nın su üstünde yürüdüğüne veya Muhammed'in Kurân'ı bir melekten aldığına inanmayı istemektedir. Bu masallara inanmak için akli askıya almak gerekir.⁶⁵

Hiristiyanlar arasında Kutsal Kitabın Tanrı kelamı olduğu inancının en önemli gerekçesi, *Türkler Kur'ân'a nasıl inanıyorlarsa biz de Kutsal Kitab'a öylece inanmalıyız* sözünden başka bir şey değildir. Oysa insanlar arasında farklılığa dolayısıyla düşmanlığa sebep olan tek şey, ananevi olarak toplumların örf ve adetlerine sahip çıkma duygusudur. Bu durumda da akıl ve doğruluğun bir kıstası kalmamaktadır. Hiristiyanlar hasbelkader doğuştan kutsal Kitab'a, aynı şekilde Türkler de Kur'ân'a inanmışlardır. Toplumlarından devraldıkları ön yargılara dayanarak sonra birbirlerine kâfir diye düşmanlık beslemişlerdir. Paine'e göre, Tanrı inançlarını ister Kutsal Kitap'tan ister Kur'an'dan alsınlar, ön yargı ile hareket ederek gerçekleri inkâr eden herkes kâfirdir.⁶⁶

Yeni Ahit denilen malum Kitaplarda, Yusuf'un rüyasında meleğin kendisine şöyle dediğini belirtir: "*Rabbin Meleği rüyada Yusuf'a göründü ve dedi: Sen, Davut oğlu Yusuf, Meryem'i kendine hanım olarak almaktan korkma; çünkü kendisinde doğmuş olan Ruhulkudustendir.*"⁶⁷ İnsanlar içinde Allah'ın bir çocuğa baba olduğuna dair hiçbir delil bulunmamaktadır. Aynı şekilde yaratılmış varlık sistemlerinden hiçbirisi böyle bir şeyi teyit etmemektedir. Dolayısıyla böyle bir şeye inanmak zorunlu değildir.⁶⁸

• Meryem kıssasını değerlendiren Paine, şöyle bir açıklamada bulunur: Meryem, Yusuf'la evlenmeden önce bir Romalı asker tarafından alikonulmuştu ve ondan bu çocuğa sahip oldu. Burada Yahudiler ve Hiristiyanlar arasındaki ihtilaf bu şekilde açıklığa kavuşturulabilir. Meryem'in kocasının kuşkulanmış olması, kıskançlık duyması ve onu terk etmek istemesi hikâyenin muhtemelen bu şekilde olduğunu göstermektedir: ⁶⁹ "*Nişanlısı Yusuf Salih, bir adam olup onu âleme rüsvay etmek istemeyerek, gizlice boşanmak niyetinde idi.*"⁷⁰ Oysa Roma Kilisesi kendi kendine Hiristiyanlık diye yeni bir din icat etti. *Resullerin İşleri* adı altında yeni bir amentü uydurdu. İman esasları diye, İsa Allah'ın biricik oğlu olduğu, Kutsal Ruh tarafından hamile bırakılan Bakire Meryem tarafından doğduğu tarzında kimsenin kabul etmeyeceği saçma iddialar uydurmuşlar-

⁶⁵ "Deism Defined", (2005),

⁶⁶ T. Paine, "A Letter to a Friend Regarding The Age of Reason", (2005)

⁶⁷ Yeni Ahit, Matta, I, 20.

⁶⁸ T. Paine, "The Religion of Deism Compared With The Christian Religion", (2005)

⁶⁹ T. Paine, "The Religion of Deism Compared With The Christian Religion", (2005)

⁷⁰ Yeni Ahit, Matta, I, 19

dir. Oysa bu konuda Yusuf'un rüyaları denilen saçmalıklardan başka hiçbir delil yoktur.⁷¹

Deistler, Hıristiyanlığın kefarete ve kurtuluş akidesini yine Kutsal Kitaba dayanarak ret etmektedirler. Matta, Markos, Luka ve Yuhanna diye isimlendirilen dört İncil de Kutsal İsa'nın doğumu, hayatı, risaleti ve ölümü ile insanın düşüşü arasında bir ilgi kurmamışlardır. Aynı şekilde Âdem'in yasak meyveden yiyişi ile de bir ilişki kurmamışlardır. Belki de bu kitapların yazarları, Âdem'in dünyaya gelmesine sebep olan insanlığın fitri günahına kefarete olsun diye, Allah'ın oğlu olarak dünyaya geldiğine ve öldüğüne inanmaktadırlar. Oysa Kutsal İsa asla Âdem'le konuşmadığı gibi, Aden Cennetini de görmemiş ve insanın düşüşü denilen doğuştan günahkâr olmaktan de haberi yoktu.⁷²

Âdem'in yasak bilgi ağacının meyvesini yemekle bütün insanlarla dünyaya taşıdığı günahına kefarete olması için, Roma Kilisesi Meryem oğlu İsa'nın insanlık için kendisini feda ettiğini öne sürdü. *Akla değer vermemeliyiz sadece inanmalıyız* diye, sonradan Kilise tarafından uydurulmuş böyle bir hikâyeye inanmak akıl kârı değildir; çünkü hiçbir delilin olmadığı bir konuyu hiçbir akıl doğru bulamaz. Allah'ın verdiği akli oyuncak diye atıp insanı maskaraya çevirmek kabul edilemez bir durumdur. Görüldüğü kadarıyla Yeni Ahit'te geçen açıklamalar, Kilisenin, İsa'nın insanlığı kurtarmak için öldüğü şeklindeki dogmatik inancını desteklememektedir. Bu açıklamalara göre İsa Cuma günü çarmıha gerildi ve gömüldü. Pazar sabahı ise İsa, hiçbir hastalık belirtisi olmamasına rağmen, sağlıklı bir şekilde tekrar ayağa kalkmıştır. Paine'ye göre buna ölüm denilemez, ölüm acısına maruz kalmaktan çok ölümle eğlenmektir. Yaklaşık otuz altı saat içerisinde sağlıklı bir şekilde tekrar hayata döneceklerini bilseler, ölümü denemek ve ölüm sonrası hayatın nasıl olduğunu öğrenmek isteyen binlerce insan çıkar. Bu insanlar için heyecan verici ve eğlenceli bir yolculuk olurdu.⁷³

İnanmak ve inancını teyit etmek için bir deistin mucize denen hile ve düzenbazlıklara ihtiyacı yoktur. Zira yaratmanın kendisinden ve varlıktan daha büyük mucize olamaz. Deizmde, hiçbir dinsel sistemde olmayan bir mutluluk vardır. Tabiatları icabı diğer bütün dinsel sistemlerin, akla aykırı ve akli dumûra uğratan zayıf yanları vardır. İnsanın bunlara inanması için, hiç düşünmemesi ve aklını kaçırmış olması gerekir. Oysa deizmde insanın hem akli hem de inancı arasında mutlu bir birliktelik vardır. Evrenin harika yapısı ve varlık âleminde gördüğümüz her şey, kutsal kitapların çok fevkinde bize Allah'ın varlığını ve

⁷¹ T. Paine, "The Religion of Deism Compared With The Christian Religion", (2005)

⁷² T. Paine, "The Religion of Deism Compared With The Christian Religion", (2005)

⁷³ T. Paine, "The Religion of Deism Compared With The Christian Religion", (2005); F. Aveling, "Deism", (2005).

sıfatlarını göstermektedir. Allah'ı eylemleri ile düşünüp anlayarak, bu yolla kendimizi O'na benzetmeye çalışma yetimiz vardır. Allah'ın bütün yaratıklarına karşı merhamet ve büyük ihtimamı, birbirimize karşı olan görevlerimizi bize öğrettiği gibi, Allah'a karşı duyduğumuz minnet ve şükran duygularımızı da artırır.⁷⁴

Bizzat Allah tarafından doğamıza yerleştirilmiş doğal inanç, evrenselidir. Zira yaratmanın kendisi Yaratıcı'nın varlığını ortaya koymaktadır. Doğal inancın dışında olan Hıristiyanlıkta ise Tanrı inancı, doğru sanılan pek çok hurafeye dayanmaktadır. Tanrı'nın olağandışı bir şekilde bir çocuğa baba olduğu Hıristiyanlık inancının böyle evrensel ve fitri bir özelliği bulunmadığı gibi, masal türü hikâyelere dayanmaktadır. O halde kesinlikle, fitri inancın dışına çıktığımız anda, çıkmazların zoru içinde şaşkın bir şekilde bocalar kalırız.⁷⁵

Bu nedenle deistlere göre, İsa Mesih'in Tanrı katında şefaathçi olduğu, bunun için kendisini feda ettiği, vaftiz, günah çıkarma, şefaath, mucize, keramet, kader, İsa'nın masumiyeti gibi Kristolojik doktrinler hile ve çıkar amaçlı olarak Kilise tarafından uydurulmuş hurafelerdir. Bunlar, insanlığın barışı, huzuru ve ahlaki değerleri için çok tehlikeli bir durum arz eden batıl inançlardır. Çünkü işlediği günahların cezasından basit bir şekilde kurtulacağına inanan bir kimsede, ahlaki değerlere önem vermez, başkalarına zulüm yapmaktan geri durmaz.⁷⁶

Voltaire göre vaftiz, ne Tanrı inayetinin bir belirtisi, ne de yaratana kul arasında bir yakınlık simgesidir, sadece bir inanç belirtisidir.⁷⁷ Vaftiz için: "*Zinadan, katillikten, çapulculuktan, puta taparıktan ve en korkunç cinayetlerden yana kendini kim suçlu duyarsa gelsin; onu şu su ile yıkadığım anda ak pak olacaktır.*"⁷⁸ denilmesi, vaftiz inancının ahlaksızlıktan yana hiçbir ölçüsünün olmadığını ortaya koymaktadır.

Deistlere göre Hıristiyanlık inanç esasları ile fitri inanca dayanan deistik inanç esaslarını mukayese etmek mümkün değildir. Çünkü ikisi aynı değerde olamaz. Hıristiyan inancının dayanaklarının bir değeri yoktur. Zira çürüktürler ve şüphe içeriklidirler. İncil olsun, Kur'an olsun fark etmez, rüya görmeye dayanan kitapların otoritesi kabul edilemez. Varlıkta yarattığı fiillerine dayanarak, sadece Allah'ın kendi otoritesi kabul edilmelidir. Bu tür kitapları hiç duymamış, Yahudi, Hıristiyan ya da Müslümanları görmemiş nice halklar, aynen deistler gibi Allah'ın varlığına inanmaktadırlar. Çünkü bu, insan doğasına en uygun

⁷⁴ T. Paine, "The Religion of Deism Compared With The Christian Religion", (2005)

⁷⁵ T. Paine, "The Religion of Deism Compared With The Christian Religion", (2005)

⁷⁶ T. Paine, "The Religion of Deism Compared With The Christian Religion", (2005)

⁷⁷ François Marie de Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, (çev. Lütfi Ay), İstanbul, 1995, I, 88.

⁷⁸ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, I, 89.

inançtır.⁷⁹ "Doğal din, yurttaşlara cinayet işlemeyi bin kez yasaklamıştır. İyi yaratılmış bir ruh böyle bir şeye zaten istek duymaz; şefkatli bir ruh bundan ürker; adaletli, haksızlığın öcünü alan bir Tanrıya inanır. Ama uydurma din, topluluk halinde yapılan bütün kıyımları, gizlice cana kıymaları, fitneleri, haydutlukları, tuzakları, kent baskınlarını, yağmayı, adam öldürmeyi özendirir."⁸⁰ Tanrılara alçakça eylemler yüklemektense, hiçbir Tanrı'ya inanmamak daha doğru görülmüş,⁸¹ bunun sonucunda ateizm hareketi taraftar bulmuştur.

Halkı vehim ve cehalete dayalı kuruntularla oyalayan Papalık Kurumu, her zaman bilgi düşmanlığı yapmıştır. Dolayısıyla yeni bilgiler edinmeyi günah kabul etmek, Papalık Kurumunun bir politikası haline gelmiştir.⁸² Yeryüzünde taraftar bulan ateizm, bu politikanın bir eseridir: *Tanrıtanımazlar varsa kabahat kimin; düzenbazlıklarına karşı bizi çileden çıkarırken, kimi zayıf kafaları, adını kirlettikleri Tanrı'ya inkâra zorlayan o kendini satmış ruh zorbalarının, o canavarların değil de kimin? Ulusun kanını emenler bitkin yurttaşları kaç kez krallarına karşı ayaklanmaya sürüklediler?*⁸³

Voltaire, ateizmin taraftar bulmasında Teslis İnancı ve Kilisenin akıl dışı uygulamalarının rolü bulunduğuna inanmaktadır. Teslis inancının sonradan Hıristiyanlığa sokulduğu düşüncesine taraf görünmektedir. Bu düşünceye göre, ilk dönemlerde İsa Mesih'i hiç kimse Tanrı olarak nitelermemiştir. Hıristiyanların yavaş yavaş İsa'ya Tanrı gibi tapmaları için tam üç yüz yıl geçmiştir. İşin ilginç yanı, bunu putperestleri örnek alarak yapmışlardır. Önceleri İsa, sadece Tanrı'dan esinlenen bir insan, daha sonra diğer insanlara kıyasla kusursuz biri olarak görülmüştür. Bir müddet sonra meleklerden üstün olarak görülen İsa, Tanrı'nın zaman içerisinde meydana gelen bir tezahürü olarak değerlendirildi. Bu da yetmedi, İsa, zamanından önce doğmuş, Tanrı ile aynı cevheri paylaşan Tanrı olup çıkmıştır.⁸⁴

Deistler insanın ölümsüzlüğü konusunda görüş birliği içinde değildir. Bir kısmı ruhun ölümsüzlüğü gelecek hayat ile ilgili felsefî doktrini ret edip uhrevi ödül ve cezayı inkâr etmişlerdir. Ancak deistlerin çoğunluğu ölümsüzlük düşüncesinden yana olup, insanın eylemlerine karşılık ödül veya ceza beklemektedir.⁸⁵ Thomas Paine ölüm sonrası için şöyle demektedir: "Ölümden sonra kendimi Yaraticımın ellerine teslim olmuş olarak görüyorum. Bu hayattan sonra O

⁷⁹ T. Paine, "The Religion of Deism Compared With The Christian Religion", (2005)

⁸⁰ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, II, 69.

⁸¹ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, (Notlar), I, 405

⁸² T. Paine, "The Religion of Deism Compared With The Christian Religion", (2005)

⁸³ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, I, 78.

⁸⁴ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, I, 295-296.

⁸⁵ F. Aveling, "Deism", (2005).

beni sürekli olarak adalet ve iyiliğiyle kurtaracaktır. Yaratıcım ve dostum olarak bütün bu durumları O'na havale ediyorum"⁸⁶

Deistler, Allah'ın doğru mesajı iletmek üzere birini seçebileceğini, birini özel olarak lutfuna mazhar kılabileceğini veya harikulade bir şekilde mucize göstermek için birinin seçilebileceğini inkâr etmelerinin bir gereği olarak, Yahudi veya Hıristiyanlar gibi özel seçilmiş kavimlerin varlığını ret etmektedirler.⁸⁷ Bu nedenle özellikle ABD'nin İsrail yanlısı politikalarını şiddetle eleştirmektedirler. Deizmde vahyedilmiş dinlerde olduğu şekliyle bir ibadet ve ritüeller biçimi yoktur. Bir deistin ibadeti, Tanrı'ya şükran ve takdir duygusundan ibarettir. Deizmin bir kült olması düşünülemez. Deizm, kendilerine güvenmek ve ne pahasına olursa olsun akıllarını kullanmak için insanları sürekli teşvik etmektedir.⁸⁸

Rousseau'ya göre Tanrı'ya karşı, yaratmış olduğu şeylerin uyandırdığı sessiz hayranlıktan daha layık bir ibadet tasavvur edilemez. Rousseau, göl kenarında köpeği ile gezinirken duygulanırdı. Kimi zaman, "Ey Tabiat! Ey benim öz anam, bak ben şimdi yalnız senin kanadın altındayım, burada seninle benim aramıza girecek usta ve düzensiz bir adam yok."⁸⁹ şeklinde rikkatle bağırırdı. Duvarlar, sokaklar ve cinayetlerden başka bir şey görmeyen şehir insanları, bu ibadetten yoksun kaldıkları için daha az iman sahibi olmalarını anlayışla karşılayan Rousseau, köylülerin ve hele yalnız insanların imansızlığını bir türlü aklına sığdıramamaktadır.

Yeryüzünde kötülüğün var olmasının temel sorumlusu, akli bir kenara atmamayı öneren dinlerdir. Eğer insanoğlu gelişiminin ilk aşamalarından itibaren Allah vergisi olan aklını kullanmış olsaydı, dünyada kötülük izale edilebilir veya en azından çok olmasının üstesinden gelinebilirdi. Her şeyden önce bilgisayardan tıptaki gelişmelere, uzayda seyahate kadar kendisini gözlemleyerek keşfettiğimiz ve yararımıza kullanmayı öğrendiğimiz doğa kanunlarının tümü, ezelden beri vardı. Ancak insanoğlu, bu doğa kanunlarını öğrenme ve bundan yararlanma yerine, doğadan korkma ve batıl inançlara saplanmayı tercih etmiştir. Kadere sığınıp kötü eylemlerinin sonucundan kaçmıştır. Bunun yerine, başarıya ulaşmak konusunda daha sıkı çalışmak gerektiği gerçeğini fark etseydi daha uygun olurdu.⁹⁰

⁸⁶ Deizm WEB Sitesi, İsim yok, "Deism Versus Revealed Religion", İnternet Erişim: http://www.deism.com/deism_vs.htm, (20.06.2005)

⁸⁷ F. Aveling, "Deism", (2005)

⁸⁸ "Deism Defined", (2005).

⁸⁹ J. J. Rousseau, *İtirafı*, (çev. Reşat Nuri Güntekin), İstanbul, 1961, II, 192.

⁹⁰ "Deism Defined", (2005).

İnsan, doğa vasıtasıyla Tanrı'nın doğasına güvendiği zaman, mutluluk yoluna girmiş olacaktır. Ancak, Tanrı kelamı diye uydurma kitaplara inanıldığı ve vahiy edilmiştir diye batıl dinlere itimat edildiği için insanlar, belirsizlikler okyanusunda yüzmüş kalmışlar, hiziplere ayrılıp birbirlerini imha etmişlerdir. Bu nedenle *doğal din* kavramı özü itibariyle gerçek ilahi din demektir.⁹¹

İlk aşamada, İngiltere'de sonra Kıta Avrupa'sında ve Amerika'da ateşli taraftar bulan deizm düşüncesi, örgütlü taraftar sayısı açısından dünyada pek etkili olmamıştır. Bu bakımdan çok güçlü bir hareket olarak değerlendirmek belki doğru olmayabilir. Ancak müesses dinlere karşı gittikçe artan bir eleştiri, müesses dinlere bağlı ve dini inançları olduğu gibi kabul eden insan sayısını azaltmıştır. Bu nedenle Tanrı'ya inanan sayısı artmakla birlikte, dinsel kurumlara özellikle kiliseye gitme oranı dibe vurmuştur.⁹²

Orta çağda her alanda belirleyici olan müesses dinlerin etkinliğinin bu derece zayıflamasını sadece deizm akımına bağlamak doğru olmayabilir. Ama bilimsel, kültürel, ekonomik pek çok faktörün yanında deistik düşünce akımının özellikle dinlere karşı oluşturduğu eleştirel ruhun bu konuda etkili olduğu inkâr edilemez bir gerçektir.

Geleneksel bakış açısının karakteristik özelliği onun Tanrısal vahye dayanıyor olması iken modern dünya görüşünü belirleyen şey, onun profan yani din dışı olmasıdır. İnsanoğlu modern dönem ile beraber Tanrı ile olan doğru ve hakiki bağıni yitirmiş ve köksüzleşmiştir.⁹³ Oysa insan hatta bütün kâinat ancak Tanrı ile gerçek manasına kavuşur. Sekülerleşmiş modern dünyada din, diğer beşeri düşünce alanlarından izole edilerek anlaşılmıştır. Başka bir deyimle bu alemde din sekülerleştirilmiş ve esas kökeninden koparılmıştır. Oysa Orta Çağda din, her şeyi aydınlatan ve düzene sokan bir güneş olarak algılanıyordu.

SONUÇ

Tanrı anlamına gelen Latince Deus kökünden türeyen *Deizm*, akıl ve doğa ışığında temellendirilen evreni yaratan bir Tanrı'ya inanmakla birlikte, vahyi dolayısıyla vahye dayalı dinlerin inanç ve amel prensiplerini ret etmek anlamına gelmektedir. Deizmin en önemli ayırıcı özelliği evrenin Tanrı tarafından yaratılması, bu evreni yöneten değişmez yasalar koyması, evreni bu değişmez yasalara terk etmesi ve evrene müdahil olmayan *ilk devindirici* olmasıdır.

⁹¹ Thomas Paine, "The Word of Religion", http://www.deism.com/paine_essay11.htm, (20.06.2005)

⁹² Geniş bilgi için bkz. Ali Köse, "Modernleşme-Sekülerleşme İlişkisi Üzerine Yeni Paradigmalar", *İnanç Problemleri*, Günümüz İnanç Problemleri İlahiyat Fakülteleri Kelam Anabilim Dalı Sempozyumu, 7-9 Eylül 2001, Erzurum; 203-216.

⁹³ Frithjof Schuon, *Varlık Bilgi ve Din*, İnsan Yayınları, 1997, İstanbul, s., 52.

Deizm kavramı, on yedinci asrın sonlarına doğru özellikle İngiltere’de ortaya çıkmış; düşünce ve akli tenkide meyilli belli bazı doktrin ve inançları ifade etmek üzere kullanılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte deistik doktrinleri ve akımını, tamamen İngiltere’ye ve on yedinci yüzyıla hasretmek doğru bir tutum değildir.

Tanrı’nın *ilk hareket ettirici* sebep olduğu düşüncesi, Aristoteles tarafından ortaya atıldığı bilinmektedir. Aynı şekilde deistik düşünce akımının temel ayırıcı özelliklerinden birisi olan *doğa, doğal yasalar ve aklın* yüceltilmesi çabasının *Geç Stoa Dönemi Felsefesi* ile bir paralellik içinde olduğu görülmektedir. İslâm Dünyasında ise Deizm düşüncesinin dengi olabilecek fikri bir harekete rastlanmamakla birlikte, İbnürravendi ve Ebu bekr Zekeriya er-Râzî’ye atfedilen bazı düşüncelerle deizm arasında önemli bir benzeşme görülmektedir.

Dinde reform ve Rönesans hareketleri sonucu değişen dini ve siyasi şartların bir sonucu olarak, son dönem skolâstik düşünce derinden sarsılmış, her şeyi kontrolü altında tutan Katolik Kilisesinin otoritesi zayıflamış, dini içerikli bütün söylem ve iddialar akli tenkide tabi tutularak yeniden oluşum sürecine girmiştir. Bunun sonucunda Katolikliği temsil eden din devleti ve Kilisenin canlı sesi konumunda olan Kitab-ı Mukaddes bile yeni bir okumaya tabi tutulmuş, Kutsal Kitabın Tanrı kelamı olduğu kabulü tartışılır olmuştur.

Kutsal Kitab’a ilişkin bu yeni yaklaşımlar, kutsal metinleri sorgulama sürecini başlatmış ve sonuçta bu metinlerin içeriklerini ret etmek için uygun bir fırsat doğmuştur. Yeni empirik bilimsel hayat tarzı, astronomi ve coğrafya alanında gerçekleştirilen keşifler, maddi evrene ilişkin büyük miktarda bilgi birikiminin oluşması, Descartes’in felsefi şüphecilik ve akılcı metodu, Bacon’un tartışmacı empirizmi, zamanın değişen siyaseti gibi bütün faktörler, vahye dayalı dinleri hedef alan eleştirel bir tavrın doğmasına zemin hazırlamıştır. İlk deizm denemeleri bir dereceye kadar vahyedilmiş dinlere karşı örtük ve dolaylı bir saldırı içinde gelişmiştir. Daha sonra, toplumsal değişim, medeni ve dini özgürlükler sonucu dine açıkça hücum etme cesaretini doğurmuştur. Locke felsefesi örneğinde olduğu gibi eleştirel ve deneysel tavrın yaygınlık kazanması, çeşitli grup ve fırkaların açıkça Hıristiyanlığa karşı tavır almalarına ortam hazırlamıştır.

Bu ortam içerisinde beslenen deizm, başlangıçta Hıristiyan İnanç esaslarını yumuşak bir üslup ile eleştirip akıl ile uzlaştırma hareketi olarak ortaya çıkmıştır. Ancak Kilisenin sert tavrı sonucu, çetin bir mücadele içine girerek çok sert bir üslupla önce Hıristiyanlığın daha sonra bütün dinlerin inanç esaslarını eleştiriye tabi tutmuştur. Bu sert tutum Fransa’ya sığırayan deizm akımının temel özelliği olmuştur. Daha sonra Kıta Avrupa’sı ve Amerika’ya yayılan deizm 18. yüzyılda güçlü bir düşünce akımı haline gelmiştir.

Bu süreçte, insanı merkeze alan hümanizm, akli mutlaklaştıran rasyonalizm, bilimi aşkından koparan pozitivizm düşüncesi yaygınlık kazanmıştır. Bunun sonucunda Tanrı'nın varlığına karşı çıkılmamış, akıl ve doğa ışığında bu inanç temellendirilmişti. Böylece müesses dinlere bakış açısında önemli değişimler olmuştur. Geleneksel bakış açısının karakteristik özelliği Tanrısal vahye dayanmakta iken pek çok insan için artık bakış açısını belirleyen şey profan yani din dışı olan akıl ve doğa olmuştur. Örneğin sık-sık arabalarda rastlanan, "Huzur Doğada" ve "Huzur İslâm'da" sloganları bu çatışmanın toplumumuzda hala devam ettiğinin bir göstergesidir.

İnsan, hatta bütün kâinat ancak Tanrı ile gerçek anlamını kazanabilirken, bu çatışma süreci sonunda insanın vahye dayalı Tanrı ile olan hakiki bağı kopmuş ve köksüzleşmiştir. Sekülerleşmiş modern dünyada din, diğer beşeri düşünce alanlarından izole edilmiştir. Başka bir deyimle din, başta kamusal alan olmak üzere sosyal, kültürel, bilimsel alanlardan soyutlanmış, vicdanlara hapsedilmiş, sönük bir duygu olarak algılanmıştır. Bunun bir sonucu olarak deizm, şiddetle karşı çıktığı ateizme ciddi anlamda bir zemin hazırlamıştır. Çünkü vahiy, kitap, peygamber, mucize, melek, dini cemaate bağlılık gibi inançları kıyasıya eleştiren deizm, kutsallığını yitirmiş, akıl ve doğa ile temellendirilmiş, köksüz, naif bir Tanrı inancı önermiştir. Evrenle ilişkisi olmayan, insanla bir yakınlığı kalmamış çok uzakta olan bu Tanrı'nın insan için önemi azalmıştır. Dolayısıyla deizm, örtük bir ateizm rolünü oynamış, bu sürecin sonunda Tanrı'nın öldüğü ilan edilmiştir.

Günümüzde daha çok ABD'de Dünya Deistler Birliği/ World Union of Deists (WUD) adı ile örgütlü bir hareket olarak göze çarpan deizm akımı, eski gücünden çok şey kaybetmiştir. Bununla birlikte düşünsel anlamda bütün dünyayı ve bütün dinleri etkilediği inkâr edilemez bir gerçektir. Dolayısıyla Orta Çağ'da her alanda belirleyici olan müesses dinlerin etkinliğinin bu derece zayıflamasını, sadece deizm akımına bağlamak belki doğru olmayabilir. Ama bilimsel, kültürel, ekonomik pek çok faktörün yanında deistik düşünce akımının özellikle dinlere karşı oluşturduğu eleştirel ruhun, bütün dünyada yaygınlık kazanması sonucu, dinlerin akılcı yorumunun yapıldığı, müesses dini kurumlara olan aidiyet duygusunun son derece zayıfladığı bir olgudur.